

УДК 811.161.3:821.161.3

Н. А. Барысенка

НАЗВЫ ПРАДСТАЎНІКОЎ РАСІЙСКОЙ АРМІІ XVII–XIX СТСТ. У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ

У артыкуле на канкрэтным фактычным матэрыяле прааналізаваны этымалагічныя, семантычныя, словаўтваральныя і функцыянальныя асаблівасці найменняў прадстаўнікоў расійскай арміі XVIII – XIX стст. у сучаснай беларускай гістарычнай прозе.

Мастацкія творы на гістарычную тэматыку з’яўляюцца тым найкаштоўнейшым матэрыялам, што дапамагае сучаснаму чытачу дакрануцца да гісторыі свайго народа, усвядоміўшы “хто” і “што” мы ў сусеце. Для рэалізацыі праўдзівлага апавядання аўтары старанна вывучаюць пэўны гістарычны перыяд, прадставіўшы затым ўсе магчымыя яго артэфакты: канкрэтныя гістарычныя звесткі, дзеючыя асобы, прадметы, каб максімальна наблізіць чытача да апісваемых падзей. І тут жа немагчыма абысціся без стварэння моўнага каларыту эпохі.

Творы сучасных пісьменнікаў-гісторыкаў дастаткова поўна насычаны ўстарэлай лексікай розных тэматычных разрадаў. Апісанне ваенных падзей, якія былі даволі частымі ў розныя гістарычныя эпохі, дае магчымасць выкарыстоўваць вялікую колькасць устарэлай ваеннай тэрміналогіі, што таксама прадстаўлена разнастайнымі семантычнымі групамі: намінацыі старажытнай зброі, амуніцыі, назвы асоб, звязаных з

вайсковай справай; словы, што характарызуюць структуру воінскіх фарміраванняў і вайсковую іерархію; паняцці стратэгіі і тактыкі.

Намінацыйны разрад назваў асоб, звязаных з вайсковай справай, уключае ўстарэлыя словы, што характарызуюць склад войска ў цэлым і даюць ўяўленне аб вайсковай іерархіі армій розных краін у розных гістарычных перыядах.

У артыкуле прааналізуем найменні, якія даюць уяўленне аб складзе расійскай арміі XVII–XIX стст.

Ардынарац (< рус. *ординарец*, ад франц. *ordonnance* < *ordonner* ‘загадваць’ – [1, 3, 150] ‘афіцэр для даручэнняў пры камандуючым’ [2, 1, 264]: *Выклікаў з калідора ардынараца* [3, 17]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове аналізуемая лексема не змяніла семантыкі і пашырана са значэннем ‘ваеннаслужачы пры камандзіры або штабе для выканання розных даручэнняў’ [4, 1, 132].

Сінонімам да слова *ардынарац* з’яўляецца намінацыя *фельд’егер* (< ням. *Feldjäger* – [4, 2, 551]) ‘ваенны або ўрадавы кур’ер для дастаўкі вельмі важных, сакрэтных папер, дакументаў’ [2, 5, 2, 122]: *Прыехаў жандарскі афіцэр, фельд’егер з эстафетаю* [3, 4]; *Другі тыдзень сядзіць сталічны фельд’егер* [5, 209].

Грэнадзёр (< франц. *grenadier*, ад *grenade* ‘граната’ – [4, 1, 407]) ‘салдат адборных пяхотных і кавалерыйскіх часцей у арміях еўрапейскіх дзяржаў з XVIII ст.’ [4, 1, 407]: *Шэсцьсот старых грэнадзёраў, чатыры сотні карсіканскіх стралкоў – усё яго сённышняе войска* [5, 95]; *Паслалі навагодняе вітанне вартаўніку – палацаваму грэнадзёру* [6, 225]. Першапачаткова гэты гістарызм меў значэнне ‘гранатамётчык у еўрапейскіх арміях XVII–XVIII стст.’ [4, 1, 407].

Аналізуемае слова выконвае не толькі намінацыйную функцыю, але і актыўна ўключаецца ў мастацкае апісанне ў складзе параўнальнага звароту: *Як грэнадзёры ў страі, стаялі на баках дарогі кашлатыя елкі* [6, 21].

Ездавы (езны) (<ездзіць, ад прасл. **jězditi* – [7, 2, 184]) ‘салдат, які правіў коннай запрэжкай’ [2, 2, 241]: *Заскакалі езня* [8, с. 20]. Старабеларускія прыметнікі *ездный*, *езный* ‘конны, коннік, кавалерыст’ у значэнні назоўнікаў вядомы помнікам пісьменнасці з XVI ст. [10, 9, 184].

У некаторых арміях, у тым ліку і расійскай, з XVII да сярэдзіны XIX ст. салдат асобых стралковых палкоў называўся *егер* (< ням. *Jäger* ‘стралок, паляўнічы, хто займаецца паляўнічым промыслам’, ад н.-ням. *Jäger*, ад *jagen* ‘паляваць, гнаць’ – [9, 1, 5, 245])[2, 2, 240]: *На досвітку шукаць кватэры штабу ў горад паскакалі два эскадроны егераў і мамелюкаў* [5, 126].

У сучаснай беларускай мове слова *егер* агульнаўжывальнае са значэннем ‘паляўнічы-прафесіянал, які вядзе нагляд за дзікімі жывёламі,

арганізуе паляванне, абучае паляўнічых сабак; работнік лясной аховы ў запаведніках’ [2, 2, 240].

У дарэвалюцыйнай царскай Расіі салдат-навабранец, асоба з падатковага насельніцтва (сялян, мяшчан), прызваная на ваенную службу, называўся *рэкрут* (< польск. *rékrut*, ад ням. *Rekrut*, з франц. *rekrue* ‘навабранец’, *recruter* ‘набіраць войска’ – [1, 3, 465]) [2, 4, 756]: *А цяперака Петрачка майго на дваццаць гадоў у рэкруты павялі* [5, с. 223]; *Хто бізуноў атрымаў, каго ў рэкруты ўзялі* [6, 22]; *Там кучка рэкрутаў-навабранцаў варушліва завіхалася вакол яе* [3, 155].

Улан (< польск. *ulan*, ад тур. *ohlan* ‘хлопец, слуга’ – [4, 2, 524]) у арміі царскай Расіі XIX – пачатку XX ст. – ‘салдат або афіцэр лёгкай кавалерыі’ [2, 5, 2, 10]: *Полк уланаў ён загадае прылічыць да імператарскай гвардыі* [5, 115].

Ад асновы слова *ўлан* пры дапамозе суфікса *-ск-* утвораны прыметнік *уланскі* ‘які складаецца з уланаў’: *У бліжэйшы час зможа даць Вялікай арміі пяць пяхотных палкоў і чатыры – уланскія* [5, 115].

У арміях Польшчы з XVIII да пачатку XX ст. салдаты лёгкай кавалерыі таксама называліся *уланамі*: *Пад Мірам казакі з ар’ергарда Платава разбілі дзевяць уланскіх палкоў польскай кавалерыі* [5, 115].

Юнкер (< ням. *Junker* ‘малады дваранін’ – [4, 2, 732]) ‘у царскай Расіі – выхаванец ваеннага вучылішча, якое рыхтавала афіцэраў’ [2, 5, 2, 485]: *Чалавека, які кінуў бомбу, ужо трымалі паліцэйскія і казакі, да іх беглі праабражэнцы з юнкерамі* [5, 263]. *Юнкерам* называўся і памешчык у былой Прусіі [4, 2, 732].

Капрал (< польск. *kapral*, ням. *Kapral*, ад франц. *caporal* ‘малодшы камандзір, брыгадзір’ – [1, 2, 187]) ‘асоба, якая мела воінскае званне малодшага камандзіра ў арміях некаторых краін і ў рускай арміі з XVII да першай паловы XIX ст.’ [2, 2, 632]: *Загінула трое жаўнераў і капрал* [5, 114]. У рускай мове слова ўпершыню сустракаецца ў XVII ст. [1, 2, 187]. З XVII ст. зафіксаваны лексемы *каплярь*, *капрель* ‘капрал’ у старажытнай беларускай пісьменнасці [10, 14, 271]. Званне *капрала* захавалася ў арміях некаторых краін да цяперашняга часу [4, 1, 609].

Карнет (< галандск. *kornet* ‘сцяганосец’, ад франц. *cornette* ‘сцяганосец, афіцэр-кавалерыст, які нясе сцяг’ – [9, 1, 2, 320]) ‘асоба, якая мела першы афіцэрскі чын ў кавалерыі і пагранічным войску дарэвалюцыйнай рускай арміі, роўны падпаручніку пяхоты’ [2, 2, 644]. *У шэсць гадоў царскі нябож узведзены ў чын карнета* [6, 26]. Старабеларускай пісьменнасці назоўнік *корнетъ* з XVII ст. быў вядомы ў значэнні ‘карнет, духавы медны музычны інструмент’ [10, 16, 13]. Назва *карнет* вядома і сучаснай лексічнай сістэме ў якасці музычнага тэрміна [4, 1, 619].

Паручнік (< рус. *поручник* ‘старэйшы ваенны чын, лейтэнант’, ад польск. *porucznik* ‘тс’ – [1, 3, 336]) ‘асоба, якая мела афіцэрскае званне, што

ішло за званнем падпаручніка' [2, 4, 62]: *Адчыніліся ў нашай каморы дзверы, і той паручнік з крывым носам з парога раве* [5, 187]; *Паручнік адказваў насцярожана* [3, 39]. У старажытнай беларускай пісьменнасці назоўнік *поручникъ* 'паручнік' вядомы з пачатку XVIII ст. [11, 62].

Лексема *ротмістр* (< стп. *rotmistrz*, ад спн. *Rotemeister* 'прадвядзіцель' – [11, 62]) мела два значэнні: 1) афіцэрскі чын у кавалерыі, які адпавядае чыну капітана ў пяхоце ў польскай і дарэвалюцыйнай рускай арміях; 2) камандзір роты ў войсках Вялікага княства Літоўскага ў XV–XVII стст. [4, 2, 296]. Старабеларускае *ротмістръ* 'камандзір роты' ўжывалася ў помніках з XVI ст. [11, 62]. У творах беларускай гістарычнай прозы сустракаецца слова *ротмістр* толькі з першым значэннем: *Мабыць, узрадзілі яе [трывогу] натоўны пехацінцаў, якіх ротмістры пачалі ганяць на полі* [6, 433]; *Прыслалі ў Ігумен жандарскага ротмістра Антона Калягіна* [3, 16].

Унтэр-афіцэр (< ням. *Unteroffizier* – [4, 2, 528]) 'асоба, якая мела званне малодшага камандзіра ў царскай і некаторых замежных арміях' [2, 5, 2, 27]: *Трое салдат на чале з вусачом-унтэрам патопчуца трохі ды наплятуца адзін за адным да цяпла* [3, 3]; *Не адставаў ад яго унтэр, відаць, адчуваў ён у зацятым маўчанні крошынскага навабранца нешта такое, што трэба было абавязкова забіць, затаптаць* [12, 192]. У пададзеных прыкладах ужыта размоўная кароткая форма аналізуемай лексемы – *унтэр*.

Унтэр-афіцэр артылерыі ў арміях царскай Расіі называўся *феерверкер* (< ням. *Feuerwerker* – [4, 2, 550]): *Да нашага палкоўніка Мухіна заявіліся феерверкер і двое радавых* [5, 235].

А унтэр-афіцэр у казацкім войску царскай арміі называўся *ўраднік* (< *урад* 'упарадкаванне, распарадак' + *-нік-* – [1, 4, 169]) [2, 5, 2, 44]: *Я, Артамонава Ганна Лявонаўна, дачка ўрадніка Уральскага казацкага палка* [6, 235].

Штаб-афіцэр (< ням. *Stabssoffizier* – [4, 2, 660–661]). Так у арміі царскай Расіі называлася асоба, якая мела старшы афіцэрскі чын (палкоўнік, падпалкоўнік, маёр) [4, 2, 660–661]: *Жандарскі штабс-афіцэр, падпалкоўнік Васільеў; Я дазволіў сабе зняважліва падумаць пра майго штаб-афіцэра корпуса жандараў* [3, 80, 237].

Афіцэрскі чын у пяхоце, артылерыі і інжынерных войсках, рангам вышэйшы за паручніка і ніжэйшы за капітана, у царскай Расіі меў *штабс-капітан* (< ням. *Stabskapitän* – [4, 2, 661]) [2, 5, 2, 394]: *Штабс-капітана пасадзілі ў Аляксееўскі равелін Петрапаўлаўскай крэпасці* [6, 91].

Як бачым, прааналізаваныя найменні даюць яскравае ўяўленне як аб агульным складзе, так і аб вайсковай іерархіі расійскай арміі XVII – XIX стст. Разнастайныя паводле этымалогіі, семантыкі і словаўтваральных здольнасцей, умела ўведзеныя ў мастацкае апісанне, яны з'яўляюцца сродкам гістарычнай стылізацыі.

Літаратура

1. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; 1986. – Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977 – 1984. – 5 т.
3. Віж, М. Лабірынт / М. Віж. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 333 с.
4. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2т. / А. М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 1.– 736 с.; Т. 2. – 736 с.
5. Арлоў, У. Міласць князя Гераніма: аповесці, аповяданні / У. Арлоў. – Мінск: Юнацтва, 1993. – 272 с.
6. Ліпскі, У. С. Невядомы: Аповесць пра Ігната Грынявіцкага / У. С Ліпскі. – Мінск: Маст. літ., 1990 – 295 с.
7. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993. – 8 т.
8. Шамякін, І.П. Вялікая княгіня: Раман / І.П. Шамякін // Маладосць. – 1996. – № 1. – С. 91–144; № 2. – С. 75–115.
9. Этимологический словарь русского языка / Ред. Н.М. Шанский. – М.: Изд-во Московского университета, 1963. Т. 1, вып. 1. – 196 с.; 1965. – Т. 1, вып. 2. – 270 с.; 1968. – Т. 1, вып. 3. – 284 с.; 1972. – Т.1, вып. 4. – 216 с.; 1973. Т. 1, вып. 5. – 304 с.; 1975. – Т. 2, вып. 6. – 124 с.; 1980. – Т.2, вып. 7.– 146 с.; 1982. – Т. 2, вып. 8. – 470 с.
10. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 18 вып. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – Вып. 9. – 296 с.; 1996. – Вып. 14. – 301 с.; 1997. – Вып. 16. – 359 с.
11. Булыка, А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 250 с.
12. Іпатава, В. Прадыслава: Аповесці і аповяданні / В.М. Іпатава. – Мінск: Беларусь, 1997. – 272 с.